

KLOOSTER LEVEN

Gemeenschappelijk leven met de grondtonen van het bestaan

Met het Mysterie mag je nooit klaar zijn
Tomás Halik

€ 5,95

- 01 INLEIDING**
- 02 DE ERVARING**
- 03 JEZUS VAN NAZARETH**
- 04 KLOOSTERLEVEN**
- 05 DE EERSTE MONNIKEN**
- 06 DE BOOM GROEIT**
- 07 KLOOSTERS & EUROPA**
- 08 DE LAGE LANDEN**
- 09 ABDIJ VAN EGMOND**
- 10 NIEUWE WEGEN IN NL**
- 11 TOT SLOT**
- 12 INFORMATIE**

Opgedragen aan Frère Roger,
Taizégemeenschap inspirator, vernieuwer,
bruggebouwer, lantarenhouder.

VOORWOORD

Kloosters en Abdijen zijn verweven met het landschap en de geschiedenis van West-Europa. Overal in steden, dorpen en op afgelegen plekken tref je ze aan. Op markante plekken verwijzen ze naar de geschiedenis van Europa en naar de rol die kloosters daarin tot op de dag van vandaag hebben gespeeld. Een rol die zeer divers en ook meermaals aan verandering onderhevig is geweest. Perioden van grote bloei en invloed werden afgewisseld met perioden van krimp en crisis. Hoe de geschiedenis van de kloosters zich verder zal ontwikkelen is niet goed te voorspellen. Dat hangt af van vele factoren en van de wijze waarop het kloosterleven kans ziet om nieuwe wegen te vinden.

Wat vast staat is dat Europa méér dan menigeeen denkt, is gevormd door haar kloosters. Om die reden hoort een deelproject over kloosters thuis in het EU Erasmusproject 'Sakralorte als Europäische Erinnerungsorte' waaraan DEZINNEN van oktober 2015 t/m september 2017 deelneemt. Kloostergebouwen zijn Europese sacrale herinneringsplekken. Ze zijn geladen met geschiedenis en nog steeds bezig nieuwe geschiedenis te schrijven.

Theo Wierema Directeur DEZINNEN

Erasmus+

01 INLEIDING

IONA Abbey
Schotland

Het zijn boeiende tijden voor kloosters. In onze hectische en geïndividualiseerde samenleving lijkt de aantrekkingskracht van kloosterleven toe te nemen. Niet alleen neemt het aantal bezoekers aan kloosters toe, ook melden zich weer mensen die willen intreden in een klooster en zijn er nieuwe kloosterinitiatieven. En dat in een cultuur waarin lange tijd door velen werd gedacht dat de rol van religie steeds verder uitgespeeld zou raken en waar tegelijk ook kloosters en kerken worden gesloten.

Kloosters hebben in de geschiedenis altijd een grote aantrekkingskracht op mensen uitgeoefend; het zijn plaatsen waar het leven zo heel anders wordt geleefd. Hier leven immers monniken en monialen die God – het mysterie van het leven – op het spoor willen komen en tot het wezenlijkste deel van hun leven trachten te maken. En dat doen kloosters, met vallen en opstaan en met tijden van groei en verval, al meer dan 1500 jaar tot op de dag van vandaag. Kloosters zijn plaatsen van 'anders leven'. Het is die levenswijze, die de laatste tijd lijkt te worden herontdekt vanwege ook haar andere kenmerken; ruimte biedend, inspirerend en tot navolging uitnodigend voor wie zoekt naar grondtonen van het eigen bestaan. Hierbij biedt het handvatten om het leven dat men leeft even vanuit een ander licht te benaderen en invulling te geven.

In deze brochure laten we je kennismaken met kloosters en hun bewoners. We nemen je in vogelvlucht mee door de geschiedenis en staan daarbij stil bij de bron van waaruit het kloosterleven put. We maken kennis met de gebouwen, de mensen die er wonen, hun motieven om er te wonen, de fundamentele rol die kloosters hebben gespeeld in Europa en de betekenis die kloosters ook vandaag nog kunnen hebben.

Er zijn in de loop van de geschiedenis in West-Europa vele vormen van kloosterleven ontstaan die je onder de verzamelnaam 'religieus leven' kunt samenvatten. In deze brochure staat vooral de Benedictijnse vorm centraal, en zoemen we nader in op de Abdij van Egmond om het kloosterleven van dichtbij te bekijken. ✚

02 HET BEGINT MET EEN ERVARING.

Je bent een vakantieganger in de Ardèche. Laat op de avond, als de meeste campinggasten hun tent hebben opgezocht, lig je daar in je stoel te kijken naar de sterren. En je verwondert je over dat diepe mysterieuze heelal, over het feit dát er iets is en niet niets en dat jij daar deel van uitmaakt. Ineens ben je je er van bewust dat het niet vanzelfsprekend is dát je er bent daar op die plek in de heuvels, onder die eindeloos diepe nacht met sterren. Verwondering over het feit dát er leven is, dát er een wereld is en dat het alternatief – niet bestaan – geen optie is. Hier sta je ineens oog in oog met het mysterie van dat bestaan waar je deel van uitmaakt en ben je aanbeland bij een grondtoon van je eigen bestaan. En of je nu een herder bent in de hoge Andes of een kampeerder in de Archèche of een reiziger op de hoogvlakte van Tibet; deze ervaring van verwondering is universeel. Bij grens-ervaringen als deze, waar we bij de grondtonen van ons bestaan komen, starten de echt belangrijke vragen van mensen en stuiten we tegelijk op de grenzen van ons bestaan en onze taal. Hoe vertel je elkaar over die fundamentele ervaringen, die grondtonen van het bestaan, waar we het mysterie raken en de mensentaal van begrippen, formules en definities het moet afleggen tegen de werkelijkheid die zich even in haar fundamentele vreemdheid toont en je binnenroept?

Tegelijk valt het in onze jachtige en geïndividualiseerde op consumptie en behoeftenbevrediging gerichte samenleving vaak niet mee om te komen tot wat je ten diepste beweegt en raakt. Mogelijkheden tot afleiding van wat je echt raakt, pijn of verdriet doet of dat wat je eigenlijk zou willen zijn alom aanwezig en worden als 'consumeerbare producten' van alle kanten aangeprezen. Ben je verdrietig? Pak een pil, ga shoppen. Het gevolg kan zijn dat mensen mede daardoor vastlopen in werk en relaties met zowel anderen als zichzelf. Ook daarom weten mensen de weg naar de kloosters te vinden; om tot zichzelf te komen en bij de 'grondtonen' die hun leven dragen.

Grondtonen

In deze brochure gebruiken we het woord 'Grondtoon'. Dit begrip komt uit de muzikaleer en betreft de eerste toon van een toonladder of hoofdtoon van een akkoord. Hier gebruiken we het als beeld van ons leven dat als een soort van muziekstuk fundamenteel wordt bepaald door gegeven grondtonen.

Waar het gaat om de diepte van mensen en dingen, over liefde en dood, God en mens, blijkt onze gewone taal niet alleen ontoereikend maar zelfs gevaarlijk. Ze forceert de weidsheid van het bestaan in tijd- en cultuurgebonden mensentaal; beperkte taal, beïnvloed door de waan van de dag. Waar het gaat om de grondtonen van ons leven, de dingen die ons maken en breken en die er echt toe doen, hebben we nood aan een andere taal, een taal die aan onze beperktheid ontsnapt.

Als het gaat over verwondering, over mooi of lelijk, de vreemdheid van het hele levensspel, dood en leven, geluk en ongeluk, vreugde of verdriet, pogen wij deze andere taal te spreken of doen er uit verlorenheid het zwijgen toe. Daar vallen redeneringen en definities uit onze handen en komen we in het land van de beelden en de visioenen, flarden van dromen, intuïties, symbolen en rituelen. Dit is 'taal voor over de grens'. Deze taal is de taal van de mythen en verhalen; over wat mensen geloven dat waar is en zin heeft, wat zij denken dat eeuwig is en oorspronkelijk, wat zij zien dat werkelijk is, wat zij hopen dat gebeuren zal.

Dit is ook de taal van de Bijbel. In Bijbelverhalen gaat het immers niet om de historisch verifieerbare feiten van ons bestaan maar om zaken als de verborgen zin of juist de gevreesde absurditeit ervan, de dragende betrouwbare afgrond. Neem het scheppingsverhaal; een poging tot een antwoord vanuit die verwondering over dat mysterie waarin

we zijn binnengeropen. Wie dat verhaal zo leest ziet daarin een toon van vertrouwen die zegt 'we zijn hier gewenst en thuis'.

Je zou kunnen zeggen dat religies dáár beginnen. Hier zitten we op onze taalkundige grens: we willen iets zeggen over het grotere mysterieuze spel waar we op een of andere manier in meedoen zonder het te kunnen doorgronden en te kunnen zien hoe dat van invloed is op onze levens. Binnen de christelijke traditie spreken we over dat mysterie als een 'vreemde medereiziger' die af en toe iets van zichzelf laat zien en altijd nabij is. We zijn hem God gaan noemen maar weten tegelijk dat taal ontoereikend is om die fundamentele werkelijkheidservaringen onder woorden te brengen. Het is hier dat onze 'vreemde verhalen' beginnen. Het zijn deze grondtonen waar het in deze brochure om gaat; de verwondering van de vakantieganger, het vertrouwen van de schrijvers van het scheppingsverhaal, de ervaringen van de vreemdheid van het bestaan, van de altijd weer dreigende absurditeit van het leven, van de aanwezigheid van het lijden en de dood, de schenkende liefde, de doorbrekende hoop. Het zijn deze dingen, de grondtonen, die er ten diepste toe doen in onze levens, die ons kunnen maken of breken en waar we zelf niet het laatste woord in hebben (ook al willen we dat zo graag). In kloosters wil men dicht bij deze grondtonen leven. Om dat te kunnen wil men op zichzelf zijn, de stilte haar werk laten doen en zo contact maken met het mysterie dat ons draagt. ✚

03 IN NAVOLGING VAN

In Jezus van Nazareth zagen zijn leerlingen iemand die vanuit deze grondtonen leefde en wiens leven één groot antwoord leek op die grondtonen. De wijze waarop hij in woord en daad invulling gaf aan de kern van wat leven is, raakte veel mensen diep.

Hij valt op door zijn 'weg die leven geeft'; zijn oog voor gewone mensen en hun dagelijkse levens. Waar hun weg dreigt stuk te lopen breekt hij die open, biedt hij nieuw perspectief. Het gaat hem om de daden van liefde; zieken helpen, naakten kleden enz. Hij valt ook op doordat hij niet alleen beweert dat hij verbonden is met 'die onbekende medereiziger' maar als het ware 'die medereiziger' belichaamt in zijn doen en laten, in zijn vele gelijkenissen en andere werken. Daarbij houdt hij niet op te spreken over het Koninkrijk van God dat al is aangebroken en dat nabij is voor wie het durft te zien en ernaar handelt. Hij zet deze 'belichaming' van de 'onbekende medereiziger' zelfs door tot aan zijn smadelijke dood aan een kruis en blijkt vervolgens 'opgestaan'. Ach hemel, hoe breng je die vreemde gebeurtenis nu als volgeling in mensentaal onder woorden.....

Jezus van Nazareth koos een weg die 'ten leven leidde'. Jezus was een Jood, hij groeide op in een Joods gezin en volgde trouw de Joodse wetten. Maar die wet mocht nooit belangrijker zijn dan het leven van mensen vond hij. Mensen wilden hem volgen op deze weg, zelf ook proberen op deze manier te leven. De eerste volgelingen waren soms ook Joden, soms niet. Zij noemden zichzelf 'mensen van de weg'. Deze beweging kreeg later de naam 'christendom'. Jezus wilde zelf geen nieuwe beweging starten, maar legde zijn vinger op de zwakke plekken binnen zijn eigen geloof, het Jodendom.

Weg die leven geeft

JEZUS VAN NAZARETH

Terwijl de meeste mensen zouden verwachten dat hiermee deze regionale 'beweging' ten onder zou gaan, blijkt het heel anders te gaan.

Blijkbaar had deze mens met de manier waarop hij over die 'onbekende medereiziger' – die hij God noemde – had gesproken en waarop hij vanuit die verbondenheid met deze 'medereiziger' had geleefd iets dusdanig krachtigs uitgestraald dat de beweging groeide. Ze gingen hem – terugkijkend – Jezus Christus ('de gezalfde') noemen en konden niet anders dan aan anderen doorgeven wat voor ontwrichtende en tegelijk verdiepende invloed deze man op hen had gehad. De beweging groeide de eerste eeuwen tegen de verdrukking in. Deze 'aanhangers van de Weg' vormden een soort subcultuur, afwijkend door hun niet-regionaal gebonden manier van religieus zijn. Ze waren klasse doorbrekend en vielen tegelijk ook op door hun gemeenschapszin en hun inzet voor zwakken.

Uit deze subcultuur zou zich in enkele eeuwen een christendom ontwikkelen dat met name in Europa wortel zou schieten en daar de voornaamste verbindende en dragende cultuurfactor zou worden. Binnen die ontwikkeling zouden de kloosters eeuwenlang een belangrijke rol spelen in de verdere ontplooiing van de christelijke cultuur van het Avondland (een oude naam voor Europa). ✚

04 START VAN HET KLOOSTERLEVEN

Het woord klooster komt van het Latijnse claustrum wat 'een afgesloten plaats' betekent. De mannen die in een klooster wonen heten monniken, de vrouwen monialen. Het woord 'monnik' komt van het Griekse woord monachos dat 'alleen levend' betekent. Dit komt voort uit het feit dat de eerste christelijke monniken alleen leefden, op een eenzame plaats in de Egyptische, Palestijnse en Syrische woestijn. Zij leefden een contemplatief leven. Dat wil zeggen; zo veel mogelijk gericht op God via onder meer meditatie en gebed en daartoe zo veel mogelijk los van anderen. Met name binnen het Boeddhisme en Christendom bestaan kloosters waar groepen mannen of vrouwen wonen die zich vrijwillig hebben teruggetrokken uit het wereldse leven om samen een weg te volgen van geloof, eenvoud, en toewijding aan elkaar en een ideaal zoals mensen helpen. In Europa bestond dit ideaal sinds de vroegste tijd van het christendom.

*In de volstrekte stilte en eenzaamheid wordt de mens op aangrijpende manier verbonden met God, de enig nog aanwezige. Nooit ben ik minder alleen dan wanneer ik alleen ben.
Willem van St. Thierry (twaalfde-eeuwse Benedictijner monnik)*

> DE GRONDTONEN ZOEKEN EN LEVEN

Uit de oudste periode van het christendom zijn vooral de 'woestijnmonniken' bekend geworden. Deze mannen en vrouwen zochten een woonplaats in de woestijngebieden van het Midden-Oosten. Daar hielden ze zich bezig met het lezen uit de bijbel, met gebed en met handwerk. Soms bleven ze er tijdelijk, soms hun hele leven. De meest bekende woestijnmonnik is Antonius.

Hij en vele anderen voor en na hem voelden zich aangesproken door die 'beweging van de Weg'. Ook zij wilden die diepere laag van het bestaan, waarheen Jezus had verwezen en die hij God noemde, een plaats geven in hun leven van alledag. Daarbij stond de wijze waarop de overleveringen over Jezus spraken hen aan; als iemand die predikend rondtrok met zijn leerlingen, leefde vanuit gebed en af zag van bezit en al wat 'onvrij' maakte (1). Ze zochten een vorm van leven die dat voor henzelf mogelijk zou maken.

Dit lukte volgens hen niet goed in het 'gewone' leven, met werk, gezin en allerlei afleidingen. De geloften van armoede en celibaat waren voor de monniken en monialen bedoeld om de afleidende dingen uit het gewone leven naast zich neer te leggen. In combinatie met een leven in de afzondering waren ze vrij om zich volledig op de navolging van Jezus te richten. Zo ontstonden de eerste klui-

naars, mensen die zich in een hutje terugtrokken uit de wereld' en alleen, dan wel bij elkaar in de buurt woonden.

Deze kluzenaars kregen aanhangers en velen daarvan ontdekten gaandeweg dat het met anderen samenwonen, samen eten en bidden, samen het ideaal van God zoeken en Jezus' weg volgen een meer begaanbare en inspirerende weg was. Zo ontstonden de eerste kloosters; gemeenschappen van mensen die, geïnspireerd door de kluzenaars, afzondering zochten. Het was een duidelijke tegenbeweging, tegen de gewone manier van leven in die tijd in.

Toen keizer Constantijn in het jaar 315 zijn voorkeur uitsprak voor het Christendom, betekende dit vanaf dat moment een snelle groei van de christelijke kerk, en daarmee ook een snelle groei van gemeenschappen van mensen die met elkaar het ideaal van samenleven, bidden en werken wilden volgen.

Vanuit het Midden-Oosten kwam dit fenomeen naar het Westen (2). Met name in Frankrijk, Italië, Spanje en Ierland ontstonden in deze fase veel kloostergemeenschappen. Deze eerste kloosterlingen leefden veelal nog zonder algemene richtlijnen, maar geleidelijk groeide her en der de behoefte aan 'spelregels' voor deze manier van samenleven en kwam hierin verandering. ✚

05 REGEL VOOR MONNIKEN

In 529 werd in Monte Cassino in Italië een klooster door Benedictus gesticht. Hier probeerde men het geloof in praktijk te brengen, met als centrale regel: bid en werk, in Latijn 'ora et labora'. Dat was opmerkelijk en klasse doorbrekend omdat werk iets was van de laagst geplaatsten in de maatschappij, zoals slaven en lijfeigenen. De adel en geestelijkheid - verrichtten geen handarbeid. Met zijn oproep tot werk naast gebed, vraagt Benedictus aan zijn monniken een houding van de minste aan te nemen terwijl de monniken vaak van adellijke afkomst waren. Zo konden monniken tot uiting brengen, dat ze als het ware lijfeigene waren in dienst van Jezus, die hen was voorgegaan in nederigheid. Vijftien eeuwen later zijn er nog steeds duizenden mannen en vrouwen die op deze manier leven en daar vreugde uit putten.

In de zesde eeuw was er in Italië een vroom man, Benedictus, die evenals velen voor hem zocht naar een manier om als Jezus een leven vanuit God te leiden. Hij trok zich terug op een berg en ging leven in een grot om te bidden, lezen en eten. Na drie jaar meende hij te weten hoe je als persoon, die zich zo veel mogelijk wilde toewijden aan die grondtonen, aan God, op een goede manier kon leven volgens het evangelie (3), op de weg van Jezus. Volgens Benedictus was dat een leven in een gemeenschap met mensen van hetzelfde geslacht, waar bidden, werken en het leven met elkaar delen centraal stonden. Niet de wereld intrekken om te vertellen over Jezus, maar samen met anderen leven in het klooster en daar het ideaal van Jezus navolgen.

"Durf te wachten, houd het verlangen uit. Verlangen koesteren in de leegte van het bestaan, trouw zijn aan je diepste opdracht en daardoor bij jezelf thuiskomen, dat is zo belangrijk voor iedere mens"
(Broeder Korneel Vermeiren, trappist)

In een samenleving, waarin dynamiek en individualisering centraal staan, zijn de kloosters plekken van rust en gemeenschap. Benedictus spreekt nog dagelijks door het gedrag van de monniken die hem volgen. Hun dagritme, de gerichtheid op God – de ruimte voor de meest fundamentele eigen vragen en de grondtonen van het bestaan – en de zorg voor hun medebroeders, tonen een eigen manier van leven. Een manier die juist nu ook weer aanspreekt in onze jachtige samenleving waarin mensen soms worden meegezogen in die dynamiek en vergeten wat ook voor hen werkelijk telt. In die zin is het kloosterleven een appèl om tot rust en daardoor tot jezelf te komen.

Wie van Benedictus wil leren, kan niet buiten God om. De hele Regel is daarop gericht. Wil je het juiste pad op je levensweg vinden? Wil je een gelukkig leven leiden? (4) Dat kan als je bereid bent Jezus te volgen. Dat is de boodschap die Benedictus heeft. Jezus volgen, de wil van God tot uitvoering brengen. Dat is ook de boodschap van alle kloosters waar managementteams en vermoeide gasten tot rust komen. Ze vinden niet zelden een belangrijk onderdeel van hun leven, bv hun oorspronkelijk engagement of inzicht in wat goed is om te doen, terug op een plek waar het volgen van Jezus centraal staat. (5)

Deze bevindingen schreef hij op in wat later bekend zou worden als de 'Regel voor monniken' zodat er een handvat was om dit leven richting te geven. Dit kleine boekje zou de opkomende West-Europese kloostercultuur vanaf dat moment sterk beïnvloeden en zou min of meer de blauwdruk worden voor de wijze waarop het kloosterleven vanaf dat moment ingevuld zou gaan worden. En daarmee zou het ook invloed hebben op de wijze waarop het christelijke verhaal verder in West-Europa zou landen en op de vorming van het Europees bewustzijn tot op de dag van vandaag.

Dit boekje uit de 6e eeuw leverde hem later titels op als 'Patroon van Europa' en 'Vader van de westerse samenleving'. In 1964 heeft paus Paulus VI Benedictus vanwege zijn belang voor de Europese christelijke traditie verheven tot patroon van Europa. ✚

Wie terugkijkt op de geschiedenis van de kloosters in West-Europa ziet telkens weer mensen die in het gekerstende Europa geraakt en uitgedaagd worden door de persoon van Jezus. Het verhaal over de man die in zijn leven juist door zijn verbondenheid met God als geen ander een manier van omgaan met de grondtonen van het bestaan had gevonden, wist steeds weer nieuwe mensen tot navolging te bewegen. En deze navolging kreeg op talloze manieren gestalte. Waaronder ook in de vorm van nieuwe kloosterinitiatieven.

Ook zijn er telkens (6) weer hervormingsbewegingen rond kloosters; kloosterlingen en anderen die afstand nemen van het oude en, geïnspireerd door de bron, opnieuw beginnen. Soms op een andere plek. Daarnaast komen bevlogen gelovige mensen die Jezus willen navolgen met medestanders tot het stichten van een ander soort kloosters.

06 DE BOOM GROEIT

IGNATIUS VAN LOYOLA (1491-1556) was van Spaanse adellijke afkomst. Na een gevecht waarin hij ernstig werd verwond bleef hij maandenlang op bed. Omdat hij zich verveelde, kreeg hij twee boeken in handen die zijn leven veranderden: een beschrijving van de levens van heiligen en een leven van Jezus. Ignatius besloot zijn leven te veranderen en de weg van Jezus te volgen door sober en celibatair te leven en het evangelie te verkondigen. Anderen volgden hem en vormden zo een nieuwe beweging die de 'Sociëteit van Jezus' ofwel jezuïeten wordt genoemd. Zij braken met alle kloostertradities zoals eigen religieuze kleding, koorbede en boetepraktijken.

Het koorbede van de monniken, dat hen verplichtte op vaste tijden samen te bidden, zou het actieve en mobiele dienstwerk van jezuïeten immers kunnen hinderen.

Van ca. 500 tot 1500 vormden de kloosters een integraal onderdeel van de Middeleeuwen. Ze waren vaak afgezonderd van de wereld en werden vaak in rurale gebieden vestigden – afgescheiden van de wereld – waren de Domeinen.

Beide maakten immers deel uit van de 'wereld van kloosters'.

De 14e eeuw is een tijd van conflicten. Het vuur leek in veel kloosters gedoofd, ze deelden. Tegelijk diende zich een nieuwe tijd aan: de Renaissance. Vanuit Italië komt in de 14e eeuw mensen als Petrarca en Erasmus het individu en diens ontwikkeling centraal te staan. Luther zaait aan: een tijd van godsdienstoorlogen. De kloosters worden meegezogen in de religieuze én politieke strijd. En deze strijd om 'het Heilige' zal aan beide kanten vele slachtoffers maken. In de landen waar kloosters werden vernietigd, werden kloosterlingen die zich niet aan de strijd onttrokken.

Tegen de achtergrond van deze strijd worden ook nieuwe gemeenschappen opgericht zoals de Jezuïeten, die zich op het geloof. Nieuw is echter dat zij – als kinderen van deze tijd van het opkomend individu – hun eigen mensen een gedegen en brede persoonlijke vorming mee en vonden.

om zo het Evangelie te versimpelen.

"Een paar keer heb ik een diepe crisis meegemaakt. Alles is dan donker. Ik was echt heel moe, vooral psychisch moe. Ik las: Jezus was moe en ging zomaar bij een bron zitten. Op het nulpunt van mijn bestaan las ik dat ik moe mag zijn, drinken mag vragen"
(abt Wiro Fagel, abt Trappisten Zundert)

De Dominicanen en Franciscanen zijn daarvan twee bekende voorbeelden. Beide ordes zijn bedelorden (7) en komen op in de 13e eeuw. Deze ordes zien een actievere rol voor zichzelf weggelegd in een wereld die aan het veranderen is. In plaats van zich terug te trekken in kloosters en abdijen en daar te bidden en werken (zoals de Benedictijnen), trekken deze kloosterlingen erop uit om midden in het leven van alledag de mensen bij te staan. Zij stichten hun gemeenschappen daar; tussen de mensen in de opkomende steden. Al deze kloosterinitiatieven kun je zien als manieren waarop mensen vanuit hun ideaal van navolging trachten antwoord te geven op de uitdagingen en noden van hun eigen tijd en situatie. Wat zij allen gemeen hebben is die krachtige mix van gemeenschapsleven en een systematisch ingebouwde ruimte - in de vorm van het getijdengebed - om telkens weer terug te kunnen keren tot de essentie (grondtonen) van het bestaan. Vanuit deze essentie trachten ze te leven en hun werk te doen in het klooster of daarbuiten. Zo konden mensen die hun leven wilden toewijden aan de navolging van Jezus op uiteenlopende manieren daaraan inhoud geven. Hier werd in een leefgemeenschap gebeden en gewerkt. In allerlei vormen en op allerlei manieren. Die combinatie was (en is) het geheim.

Anders gezegd, het West-Europese klooster is een plaats waar mét en vanuit God wordt geleefd. Sommigen deden en doen dat in een leven van gebed en werken binnen in het klooster, anderen door een

leven van gebed en werken midden in de samenleving. Hier wordt getracht om in navolging van Jezus te leven; dat wil zeggen te pogen om hem te volgen op dat pad naar het mysterie van ons bestaan en door van daaruit te leven.

Dat is het ideaal en ondertussen blijft dat wel mensenwerk. Dat wil zeggen dat ook kloosterlingen zo hun gebreken hebben en houden. Niets menselijks is hen immers vreemd. Monialen en andere religieuzen hebben idealen, hebben tegelijk ook hun twijfels, hun moeilijke periodes, hun karakters. Ze zoeken een weg in navolging van Jezus en doen dat in een gemeenschap samen met anderen. Dit lukt niet altijd; zowel op persoonlijk vlak als op het niveau van het klooster zijn hiervan voorbeelden te noemen. De geschiedenis laat zien hoe kloosters in West-Europa groeiden, invloed en macht kregen, rijk werden en in verval raakten. Soms kwam dit doordat in zo'n klooster de navolging van het ideaal uit beeld raakte of door corruptie, soms door gebrekkig bestuur of slecht beheer, maar ook soms door invloeden van buitenaf als onder andere oorlogen, ziekten, hongersnood of pogingen van heersers en anderen om de kloosters voor hun karretje te spannen. Kloosterlingen zijn gewone mensen met hun zwakheden en een (voor-)liefde en een ideaal dat ze nastreven. Een bezoek aan het klooster is ook daarom waardevol om ze te leren kennen, die gewone bijzondere mensen. Wie de moeite neemt om hun levensverhaal aan te horen gaat vaak rijker weg. ✚

wise samenleving. Waar de Benedictijnen en hun nazaten zich in ommuurde kloosters inicanen en andere ordes deel geworden van de stad zonder daar evenwel in op te gaan. 'het Heilige' en leefden ook daar hun 'andere leven'. n daarmee in het verval van de Kerk dat op vele plaatsen in West -Europa zichtbaar was. v geleidelijk een nieuwe geest binnen in de Middeleeuwse cultuur en komt onder meer door l hier later op inhaken en met hem kondigt zich de tijd van de Reformatie én Contrareformatie maatschappelijke strijd om het individu en diens al dan niet directe toegang tot het Heilige. r men de reformatie omarmt krijgen de kloosters het zwaar, worden ze doorgaans afgebroken bekeren verdreven of gedood. als de Jezuïeten. Bij hen ligt, evenals bij de Dominicanen, de nadruk op de verkondiging dividu - geen gezamenlijk koorgebed meer kennen al wonen ze meestal nog wel samen. werken op plekken van 'educatie' zoals universiteiten en binnen de betere kringen lie te verbreiden.

07 KLOOSTERS & EUROPA

HILDEGARD VON BINGEN (1098 –1179) was als kind opgedragen in het klooster, maar kreeg pas laat roeping. Ze stond als abdis (hoofd van het klooster) aan het hoofd van twee vrouwenkloosters die een centrum van inspiratie werden voor veel mensen. Ze schreef mystieke werken. Zij was onder meer actief op het gebied van religie, kosmologie, wetenschappen, filosofie, compositie en muziekbeoefening, poëzie, plant- en taalkunde en werd een zeer invloedrijk persoon in haar tijd.

De Benedictijnerkloosters en abdijen waren vanaf de vroege middeleeuwen belangrijke plaatsen van waaruit het christendom zich in Europa verspreidde. Op deze plaatsen was er dankzij de regel van Benedictus een afgewogen en min of meer gesystematiseerde vorm van beleving van het Geloof. Lange tijd waren het ook de plaatsen waar lezen en schrijven werd geleerd en waar dus de wereldlijke machthebbers ontwikkelde adviseurs en schrijvers vandaan haalden. Kloosters hebben in de Europese cultuur een grote rol gespeeld in de verspreiding van wetenschap – de eerste universiteiten werden door kloosters gesticht. Ook hebben ze hun stempel gedrukt op de kunst, die in de middeleeuwen vooral religieus geïnspireerd was. Daarmee groeide hun culturele en politieke invloed in de regio's van West-Europa en werd vanwege de relatieve uniformiteit van het geloof dat in de kloosters werd geleefd en door het Latijn dat de internationale taal was 'een gemeenschappelijke denkcontext' geschapen. Binnen deze context gingen ook heersers en hun onderdanen zichzelf anders – in door de christelijke traditie aangedragen concepten en beelden - zien en verstaan.

Menig historicus wijst erop dat door de kloosters in West-Europa een nieuwe sympathie groeide – beginnend aan de hoven – voor een levenshouding waarin wijsheid, ascese en een gesystematiseerde omgang met tijd een rol speelden. In de 12e eeuw werd deze sympathie versterkt door de rol van de bedelorden als de Franciscanen en de Dominicanen bij de (geestelijke) vorming en scholing van jongeren en ouderen in de steden en hun bijdrage aan de zorg voor de armen en de zieken. In deze tijd ontstonden de eerste Universiteiten, bemenst door kloosterlingen. Kloosters hadden ook scriptoria. Een plek waar boeken werden gekopieerd.

Dit betekende dat ze de verzamelplaatsen waren van kostbare en gezaghebbende geschriften zoals de bijbel en geschriften van christelijke auteurs en daarnaast ook van de klassieke werken van de oudheid. Al deze werken werden hier gekopieerd en verder verspreid. Daarmee bleef het gedachtegoed van al die geschriften bewaard en kregen steeds meer mensen toegang daartoe. Het bewaren van met name die klassieke geschriften zou van groot belang blijken en mede zorgen voor de opkomst van de Renaissance. Men zegt weleens dat een vis in het water als allerlaatste het water op zal merken waarin hij zwemt. Voor zaken die we 'vanzelfsprek-

Hildegard von Bingen

end' vinden hebben we doorgaans maar weinig aandacht. Ze zijn er gewoon. Maar wie even bij deze zaken stilstaat merkt pas hoe niet-vanzelfsprekend veel dingen zijn. Zo is het ook met veel dingen om ons heen die we gewoon vinden maar die we op de een of andere manier te danken hebben aan introductie door de kloosters. En dan hebben we het niet alleen over het kloosterbier, ook al is dat zeker de moeite waard, maar over bijvoorbeeld de westerse muziek en diens oorsprong in de Gregoriaanse zang (een speciale zangvorm). Daarnaast is ook onze manier om met tijd om te gaan en deze in te delen **8**, het zoeken naar evenwicht tussen in-

nerlijk leven en werken, het idee om autarkisch te leven (dwz om je behoeften zo veel mogelijk zelf te produceren/verbouwen), wij zouden nu zeggen 'ecologisch verantwoord', daarvan afkomstig. En laten we de introductie van boeken in veel regio's van West-Europa, lezen en schrijven, manieren om het land in cultuur te brengen, een nieuw idee over samenleven en krachten verenigen niet vergeten. En dat alles als gevolg van het idee dat het Heilige niet in de vorm van wispelturige Goden en als Noodlot regeerde maar toegankelijk was voor mensen, als een medereiziger, en zij voor een deel het lot in eigen handen konden nemen. ✚

08 DE LAGE LANDEN

In Nederland ontstond in de 14e eeuw de Moderne Devotie of de Broederschap van het gemene leven. Het is een laatmiddeleeuwse, in de Noordelijke Nederlanden (IJsselstreek) ontstane, spirituele beweging die zocht naar een manier om de idealen van de kerk van de eerste christenen terug te halen. De beweging was een Nederlandse variant op iets wat vaker voor kwam in de middeleeuwen: het opnieuw zoeken naar het ideaal van de eerste eeuwen van het christendom. Een sobere leefstijl, waarin het zoeken naar God, gebed en werk centraal staat. De grondlegger van deze beweging is Geert Grote (1340-1384), die vrome leken en geestelijken opriep om op gemeenschappelijke basis te gaan leven. De praktische invulling van deze gemeenschappen was het eensgezinde, gemeenschappelijke leven (het 'gemene leven' in het Middelnederlands). Er werd steun gezocht bij verschillende kloostertradities die in de vroege middeleeuwen ontstonden vanuit hetzelfde verlangen.

In onze streken is het christendom door Willibrord, een volgeling van Benedictus, gebracht. In 690 kwam Willibrord uit een Benedictijns klooster in Ierland samen met en groep mannen naar wat nu Nederland is om het christelijk geloof te verspreiden. Willibrord stichtte een kerkelijke provincie met Utrecht als hoofdzetel. Hij werd de eerste bisschop van Utrecht. In deze tijd ontstonden ook de eerste kloosters in Nederland. In Noord-Nederland werden door de monniken die deze kloosters bewoonden dijken aangelegd en landbouwgebieden, bos- en wildgebied vrijgemaakt. Vanaf de middeleeuwen tot aan de reformatie waren er veel kloosters in Nederland; ongeveer 450 gemeenschappen met zo'n 15.000 kloosterlingen. Meer dan de helft hiervan waren vrouwenkloosters. De Reformatie, de opkomst van het calvinistisch protestantisme, en de beeldenstorm betekende het einde van veel kloosters. Een uitzondering hierop wordt gevormd door de kloosters die buiten het gebied van de calvinistische Republiek bestonden; het huidige Brabant en Limburg.

Met het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1814 riep Willem I vrijheid van godsdienst uit. Kloosters mochten katholieken herbergen die naar elders waren gevlucht maar ze mochten geen nieuwe leden aannemen. In 1840 trok Willem II dit laatste verbod in, waardoor kloosters snel hun weg terugvonden naar het gebied boven de grote rivieren.

Begin twintigste eeuw - het tijdperk van de katholieke herleving - groeiden verschillende kloostergemeenschappen enorm. Naast de bekende 'contemplatieve orden' - kloosters zoals door Benedictus gesticht als plekken waar gebed centraal staat, kwamen er 'actieve orden' met zusters en broeders

die zich in steden en dorpen gericht inzetten voor de medische zorg en het onderwijs van katholieken in Nederland en later ook in 'missielanden', vooral in Afrika.

Ingrijpende veranderingen in het denken en de cultuur van de samenleving, en daarmee samenhangend veranderingen binnen én ten opzichte van de kerk betekende ook een verandering voor het kloosterleven in Nederland en elders. Er brak een tijd aan waarin traditionele kerkbetrokkenheid afnam en ook minder mensen kozen voor een kloosterleven. ✚

09 ABDIJ VAN EGMOND

Als Willibrord naar onze streken komt, reist met hem een heel gezelschap mee, waaronder Adelbert. Deze gaat naar het Noord-Hollandse Kennemerland om het christelijk geloof te verkondigen. Hij weet de bewoners van de streek te bekeren tot het christendom, waarschijnlijk door zijn eenvoudige en open levenshouding, en bouwt een kerkhutje bij Egmond. Adelbert zou op hoge leeftijd gestorven zijn in het jaar 740 of 741. In de kerk van de Adelbertabdij in Egmond-Binnen wordt het gebeente van Adelbert nog steeds vereerd. Zijn schedel ligt onder het altaar in een kistje van plexiglas.

De Adelbertabdij werd aan het begin van de 10de eeuw door graaf Dirk I (860-922) gesticht. Eerst voor vrouwen die voor de grafelijke familie zouden bidden. Rond 950 werden de vrouwen verplaatst naar Bennebroek, en kwamen er monniken, mannen dus, uit Gent. Aan het einde van de 11de eeuw is er een scriptorium, waar handschriften worden gekopieerd, maar waar ook nieuwe boeken worden geschreven.

A. De geschiedenis

Eén van de belangrijkste geschiedenisboeken van de Middeleeuwen, de Egmondse Annalen, werd rond 1100 te Egmond samengesteld. Ook andere belangrijke geschiedenisbronnen zijn dankzij de monniken van de Egmondse Abdij aan ons overgeleverd.

In 1573 staken de Geuzen de abdij in brand, maar de monniken hadden de resten van Adelbert in veiligheid gebracht. Nog eeuwenlang stonden de ruïnes van de Abdijkerk en de ernaast gelegen Buurkerk in de velden bij Egmond.

In 1935 werd het klooster herbouwd. De monniken die er kwamen wonen startten een kaarsenmakerij, zodat ze in hun levensonderhoud konden voorzien. In 1984 bracht een grote groep pelgrims, priesters en monniken de botten van Adelbert in processie naar de abdij terug.

God: 'met het mysterie mag je nooit klaar zijn'

Over heilige ruimte , de tocht met de naamloze God en het van daaruit durven leven.

In het klooster wordt als het ware een lege plek gecultiveerd. Daar wordt deze 'plek' eigenlijk door het koorgebed continu present gehouden. Deze symbolische lege plek is de plek van God. Daar kunnen wij mensen niet aan komen. Onze taal gaat er voor schut en vooral het idee 'dat wij zijn als de goden' en dus op wat voor wijze dan ook 'de waarheid' in pacht hebben. Ons wordt vanuit die symbolische lege plek voorgehouden dat niet wij het laatste woord hebben en het mysterie groter is dan wij kunnen denken.

Om die plek gaat het in de christelijke traditie. Over die plek gaan Bijbelverhalen als die van de torenbouw van Babel, het 'alles is ijdelheid' van Prediker, het 'suizen van de wind' bij Elia en het verhaal van Jezus. Die plek heeft Jezus 'belichaamd'; zo heeft hij zijn leerlingen naar die plek verwezen. Het is de plek van 'wie zijn leven niet wil geven'.

Op die plek trachten we bij de grondtonen van onszelf en ons menselijk bestaan te komen en spreekt het Woord van God dat schampt aan het mysterie. Het is de plek van stilte waaromheen we zingen en bidden en buigen. Juist door die plek kunnen we het mysterie van God binnestappen en daar onze diepste behoeften, pijnen en verlangens neerleggen. Van daaruit verlaten we die plek en trachten we hem te 'belichamen' – waar te maken in ons doen en laten - op de plaatsen waar we komen.

Dit is - ietwat oneerbiedig gezegd - de transformatiemotor van de christelijke traditie. Want onderweg blijven we. En de onbekende God reist mee, wat er ook gebeurt.

Deze motor zorgt voor een geschiedenis vol dynamiek, met opkomst en neergang, met cycli van geroepen worden tot iets nieuws, zich settelen, corrumpering en hervorming en altijd onderweg zijn, nooit het laatste woord vinden, maar daarmee tegelijk dichterbij de essentie van je bestaan leven.

B. Het dagelijkse leven

In de Benedictijnse leefregel staat 'bid en werk' centraal als manier om dichterbij God te komen. De monniken werken natuurlijk ook om in het eigen levensonderhoud te voorzien, maar ook ten dienste van de mensen die dichtbij het klooster wonen. Binnen het klooster was, en is vaak een klooster-tuin waar kruiden worden verbouwd voor het eten en om medicijnen van te maken. Vroeger was één van de taken van de monniken het helpen van zieke en arme mensen. Zieken uit de omgeving werden

naar het klooster gebracht om hier met geneeskrachtige kruiden geholpen te worden. Elk klooster had hiervoor een aparte ziekenzaal. Tegenwoordig doen monniken vooral veel handwerk, zoals potten bakken, bierbrouwen of kaarsen maken. De producten die zij maken, verkopen zij vervolgens.

Getijdengebed

*Het strakke ritme van de dag geeft volgens de monniken en anderen die meeleven ruimte in de dag. Je weet wat wanneer van je wordt verwacht waardoor rust en regelmaat ontstaat. Veel kloosterlingen ervaren dit als echte vrijheid en kunnen veel werk verrichten in de uren die er voor hun taken zijn uitgetrokken. Ten volste gebruik maken van de tijd die je krijgt; het is niet verwonderlijk dat veel studenten voor tentamens graag naar kloosters gaan om te studeren.
Zie: www.abdijvanegmond.nl*

*"Want eenzaamheid is de weg om samen met de ander –
en voor mij is dat God – de eenheid in mijzelf te helen"
(Zr. Hedwig Vrensen)*

In Egmond ziet een gewone dag er zo uit:

05:30 Opstaan
 06:00 Lezingendienst (Metten)
 06:45 Meditatie en persoonlijk gebed
 07:30 Morgendienst (Lauden) , gevolgd door ontbijt
 08:15 Spirituele lezing
 09:30 Eucharistieviering
 10:15 Arbeid, studie, vorming
 12:30 Middagdienst, aansluitend warme maaltijd
 13:30 Arbeid
 17:00 Avonddienst (Vespers), samenkomst van de gemeenschap,
 avondmaaltijd
 19:30 Gezamenlijke ontspanning
 20.00 uur Nachtdienst (Completen), waarna nachtsilte.

C. Het kloostergebouw

Ieder klooster ziet er weer anders uit. Veel kloosters, zeker die de Regel van Benedictus volgen, hebben een redelijk vaste indeling. Zij hebben nagedacht hoe een klooster er uit zou moeten zien. De onderdelen van het gebouw hadden niet alleen een praktische maar ook een spirituele achtergrond.

Centraal in ieder klooster zou een kloostertuin moeten zijn. Dit is meestal een vierkante binnentuin. De gedachte is dat die tuin 'de heilige leegte binnenin' moet verbeelden. Die 'heilige leegte' is de stilte in een klooster, de stilte in de meditatie en het gebed, en dus ook in ieder mens. En die ruimte vul je niet zomaar! Je zult dus vaak zien dat mensen niet zomaar door die binnentuin lopen. De tuin had ook een religieuze betekenis: het zou ook de tuin in het paradijs verbeelden.

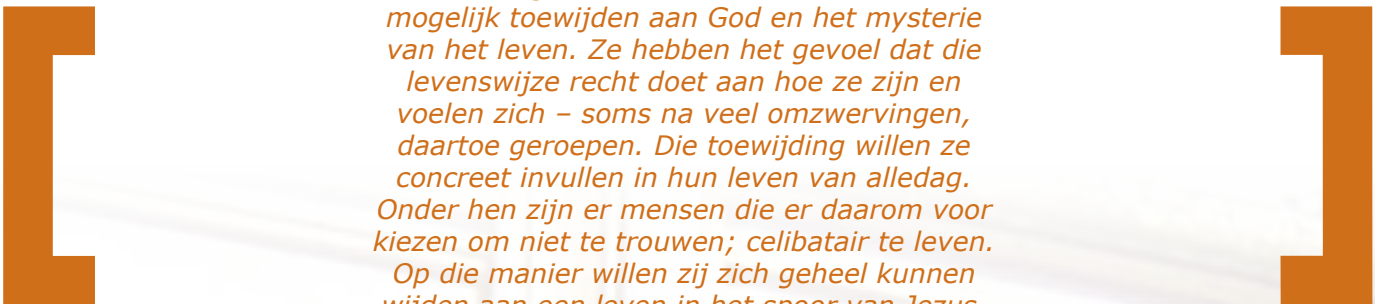
De *kloostertuin* is als het ware het centrum, het hart van het klooster. Maar de *kerk* is de ziel van het klooster, en ook van de monniken. Daar komen de monniken zeven keer per dag bij elkaar om te bidden.

Om de binnentuin loopt een *kloostergang*. Aan de kloostergang liggen de praktische ruimtes, zoals de *keuken*, slaapkamers, de bibliotheek, de wasruimte, eetzaal ook wel '*refter*' genoemd, de ziekenzaal, het parlatorium (gespreksruimte), de werkkamers van de monniken en het *scriptorium*: de ruimte

waar monniken teksten en boeken overschreven en vertaalden, en ook studeerden. Dichtbij de kerk is de kapittelzaal. De *kapittelzaal* is een soort vergaderruimte. Elke dag komen de monniken daar bij elkaar voor het 'kapittel' van de abt: hij geeft een inleiding op een deel van de 'leefregel' voor het klooster (zie par 5). In de kapittelzaal denken de monniken na over hun leven, en hoe ze dit iedere dag weer een goede invulling kunnen geven, gericht op het gezamenlijk leven en zoeken naar God.

Soms werden later delen met nieuwe bestemmingen toegevoegd aan de kloosters. Denk hierbij aan ziekenzalen, vertrekken voor novicen (de beginners), een kerkhof, een aparte leefruimte voor de abt (de leider van de kloostergemeenschap) en de bibliotheek. De modelplattegrond kon soms ook aan de plaatselijke omstandigheden worden aangepast. Zo kon er een maalderij, een smidse, een graanschuur, een bakkerij, een brouwerij en stallen bij het klooster worden gebouwd. Kloosters hebben vaak eigen stukken land of een grote tuin waarde monniken hun voedsel verbouwen., De opbrengst van een eventueel overvloedige productie dient als inkomen voor het klooster. In veel kloosters wordt vegetarisch gegeten uit respect voor de natuur. Ook hebben veel kloosters een kruidentuin, voor geneeskrachtige kruiden, en een boomgaard. Rond het complex staat een muur, daarbuiten liggen de landerijen van het klooster.

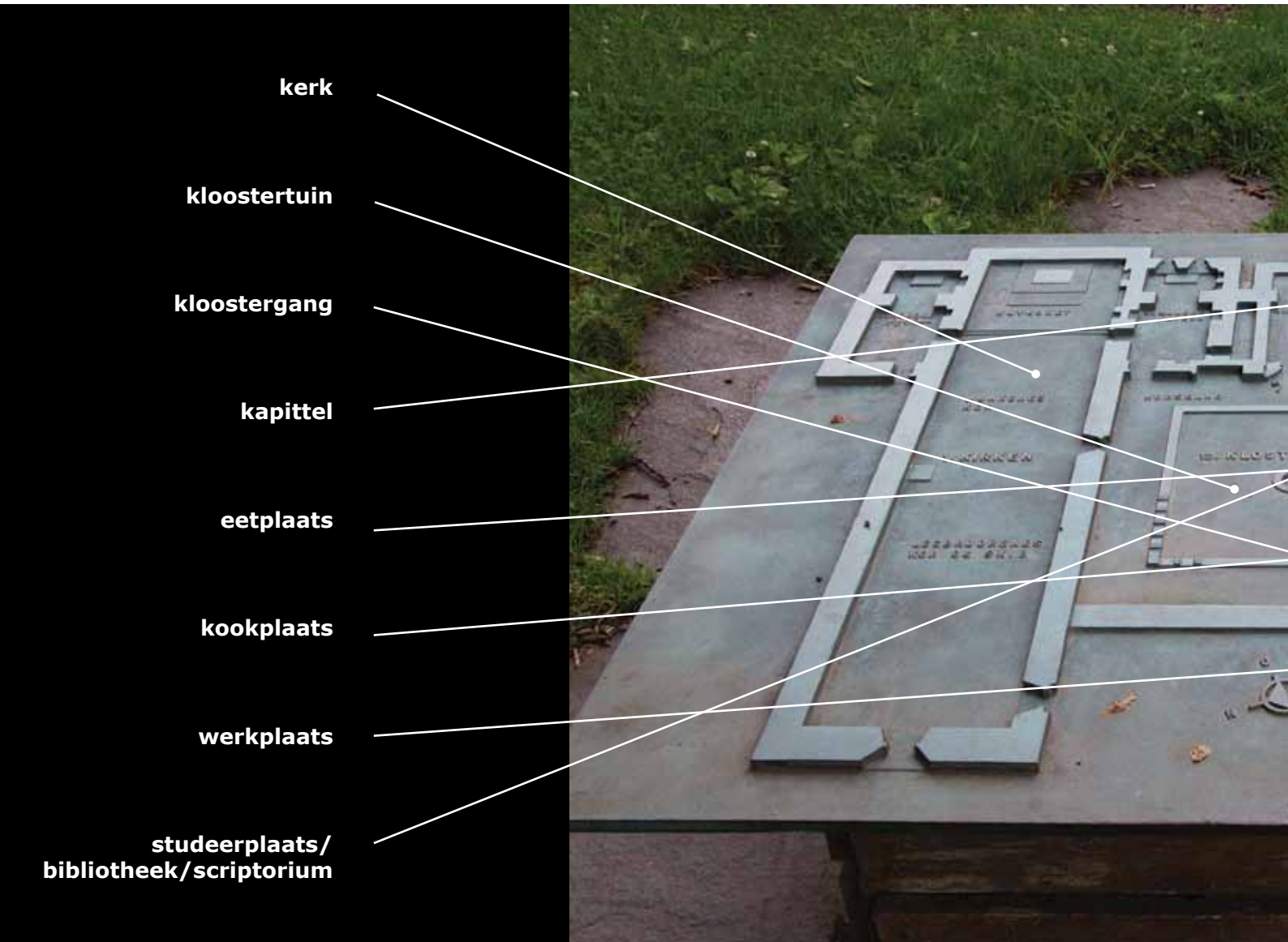
Mannen- en vrouwenkloosters

Sommige mensen willen zich zo veel mogelijk toewijden aan God en het mysterie van het leven. Ze hebben het gevoel dat die levenswijze recht doet aan hoe ze zijn en voelen zich – soms na veel omzwervingen, daartoe geroepen. Die toewijding willen ze concreet invullen in hun leven van alledag. Onder hen zijn er mensen die er daarom voor kiezen om niet te trouwen; celibatair te leven. Op die manier willen zij zich geheel kunnen wijden aan een leven in het spoor van Jezus. Om die reden zijn er afzonderlijke vrouwen- en mannenkloosters; het is een beproefde vorm die een gelijkwaardige manier van samenleven van gelijkgezinden mogelijk maakt zonder de mogelijkheid van 'afleiding' van hetgeen waar men voor kiest door onder meer intieme relaties.

*'Het onuitsprekelijke is vervat in het uitgesprokene'
(Ludwig Wittgenstein)*

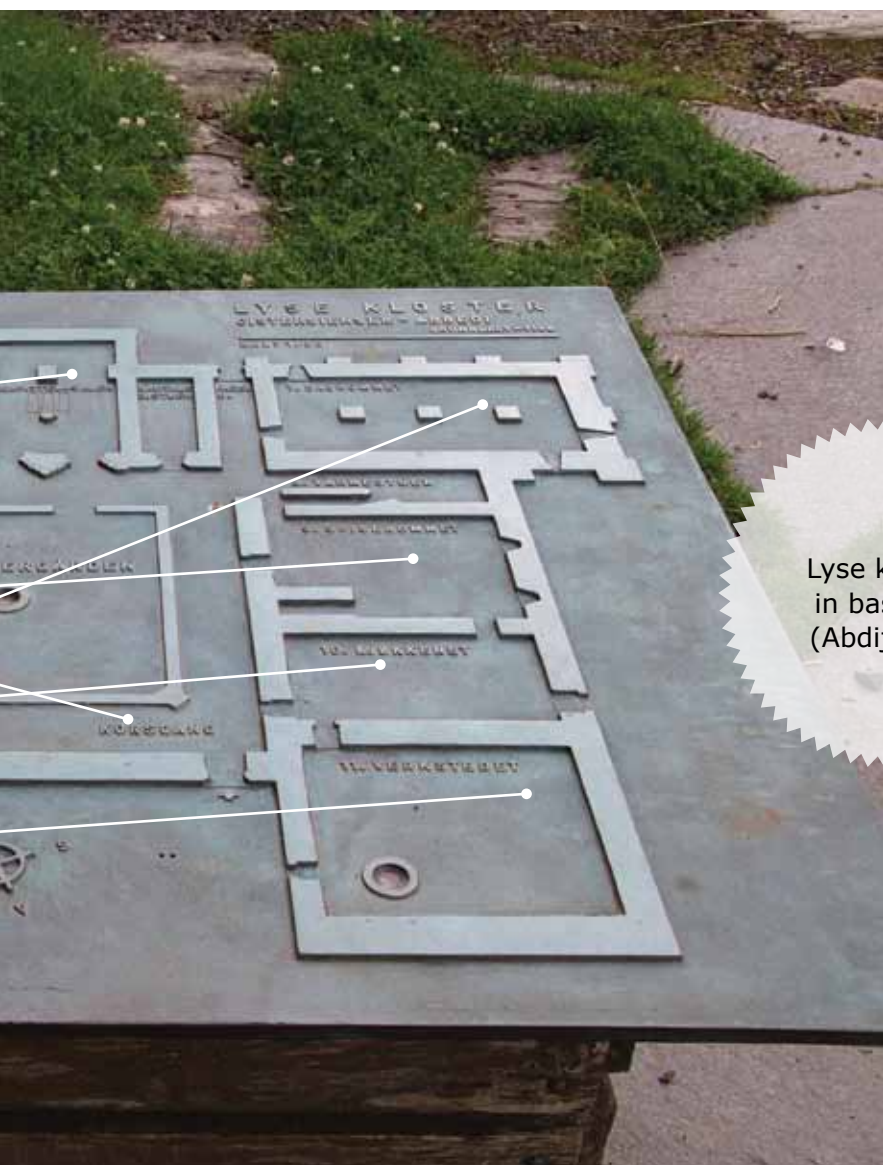
Jezelf aansluiten bij een klooster. Als je in een klooster wilt gaan wonen, heet dat 'intreden'. Je wordt deel van de gemeenschap die er leeft. Om dit te kunnen doen, leg je ook 'geloften' af: je belooft volgens bepaalde regels te leven. Bij de meeste kloosters geven ze iemand die wil intreden ruim de tijd om te ontdekken of het kloosterleven wat voor hem of haar is. Soms gaat er een paar jaar overheen voordat iemand besluit definitief in te treden. Eerst word je postulante, daarna novice, hierna doe je een tijdelijke gelofte en dan pas doe je de eeuwige gelofte. De meeste kloosters kennen drie geloften: armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid. De bedoeling van deze geloften is je helemaal aan God toe te wijden. Je legt je niet meer vast aan 'spullen', vandaar de soberheid. Je hebt geen partner, 'kuisheid', zodat je vrij bent voor God en je naasten. Een partner vraagt om aandacht en verantwoordelijkheid. Gehoorzaamheid betekent dat je je roeping volgt en je daarop wilt laten aanspreken.

'Ik wil u vragen, smeken en aansporen om zachtmoedig te zijn, om medelijden te hebben met degenen die lijden, om klaar te staan voor de zwakken. Laat uw gastvrijheid in deze tijd van vele vluchtelingen, behoeftigen en noodlijdenden overvloedig zijn en uw goede werken ook. Augustinus, Preek nr. 81)

'Deus interior intimo meo' (Augustinus)

Vert: God is mij innerlijk meer nabij dan ik mezelf nabij ben.

kloosterplattegrond

Lyse klooster
in bas-reliëf
(Abdij 1146)

Verschillende benamingen voor kloosterlingen.

Als je intreedt in een klooster, word je kloosterling. Hier zijn verschillende namen voor. Kloosterlingen die in een klooster leven, heten contemplatieve religieuzen (kloosterlingen) en worden monniken en monialen genoemd. Er zijn ook kloosterlingen die in de samenleving werkzaam zijn, die worden actieve religieuzen genoemd. Vrouwelijke kloosterlingen worden zusters genoemd. De mannelijke kloosterlingen zijn onderverdeeld in paters en broeders. Paters worden tot priester gewijd, broeders of fraters zijn mannelijke kloosterlingen zonder priesterwijding.

Zie ook: http://www.knr.nl/religieusleven/pagina.asp?pagina_id=12

10 NIEUWE WEGEN

A. Never a dull moment

We leven in boeiende tijden zo zeiden we al in de inleiding. Onze wereld is ingrijpend veranderd en daarmee ook de wijze waarop mensen met de grondtonen van hun bestaan omgaan. Waar men in de omgang met die grondtonen lange tijd soms haast als vanzelfsprekend een door de christelijke tradities aangereikt pad bewandelde, is dat veranderd. Mensen van nu zijn kinderen van de Rede, van de individualisering en de mondialisering. Tegelijk zijn ze onverminderd bezig met de grondtonen van hun bestaan maar is het er niet gemakkelijker op geworden om daarbij een eigen weg te vinden.

In onze dynamische cultuur vol vooruitgang op vele terreinen (techniek, gezondheid, zorg, internationale samenwerking) maar ook met haar jachtigheid, fixatie op 'thrills' en een continue behoefte aan vernieuwing, flexibilisering, meetbaarheid en controle verwachten velen het verlossende woord van de Rede. Steeds meer mensen beseffen echter door eigen ervaringen dat we misschien wel te veel van de Rede verwachten en dat de werkelijkheid zich nu eenmaal niet in alle facetten laat kennen. In onze tijd denken veel mensen dat je 'zin' en 'geluk' moet 'maken'; dat het dus in jouw macht ligt om dat te doen. En dat het – logischerwijze – dus ook aan jou ligt als dat niet lukt. Hier wordt onze rationele taal ronduit gevaarlijk en doet deze geen recht aan de diepte en 'vreemdheid' van onze diepste ervaringen (zie par 1). Het hele idee dat je het leven naar je hand kunt zetten blijkt steeds meer een moderne mythe die in de praktijk van alledag niet altijd klopt.

Want ook in onze moderne samenleving blijven mensen nog steeds aanlopen tegen harde grenzen, voelen ze soms fundamentele pijn en onmacht, wordt alle controle op je eigen leven je soms finaal uit handen geslagen of is er aan de andere kant die verwondering als je dan al een nacht naar de sterren ligt te kijken of zo'n moment van diepe ontroering – zomaar ineens onverwacht samen met je vader, je geliefde of een zieke vriend. Als kind van deze tijd willen deze mensen met hun verstand begrijpen maar ook open staan voor het mysterie dat net een maatje groter is dan hun verstand en willen ze als individu hun eigen weg vinden. Daarbij vinden ze het in toenemende mate niet meer vreemd om tegelijk ook te luisteren naar wat anderen ook al weer hadden ontdekt over die grondtonen. En daarmee zijn we terug bij de kloosters.

Het kloosterleven blijft velen in onze tijd onverminderd fascineren. Terwijl onze samenleving in de afgelopen 50 jaar sterk is veranderd, is dat eeuwenoude kloosterleven daar op eigen wijze mee omgegaan. In al die vele kloosters heeft men de eigen weg proberen te vinden in en tegenover de moderne samenleving. Als deel van die samenleving hebben ze gezocht naar wat daarin hun plaats en hun weg kan zijn. Daarin probeerden en proberen ze zo goed mogelijk om trouw te blijven aan hun roeping, hun tradities en keuzes.

Een deel van de grote hoeveelheid kloosters die met name na 1870 werden gesticht, is inmiddels gesloten. Dit komt gedeeltelijk doordat de rol van de broeders, zusters en paters van deze kloosters inmiddels is overgenomen door de samenleving. Het komt ook doordat onze samenleving in de tussentijd anders is gaan aankijken tegen kerk, het geloof en de geloften van de kloosterling. Hierdoor liep lange tijd het aantal intredingen in kloosters sterk terug en trad veroudering op. De kloostergemeenschappen die dit overkwam hebben in de afgelopen 50 jaren gaandeweg hun eigen manier gevonden om met deze ontwikkeling om te gaan. Ook daarbij bleek de kracht van hun christelijke spiritualiteit; je gegeven plaats en rol als gemeenschap in de geschiedenis en de mogelijke tijdelijkheid daarvan leren accepteren en van daaruit opstaan; de energie richten op een goede afron-

ding, manieren om de eigen idealen door te geven of zelfs een onverwachte doorstart te maken. 'De Heer zal voorzien' blijkt daar meer dan een vrome zin uit een oud boek, het wordt geleefd.

In de afgelopen jaren zijn veel mensen in onze samenleving weer met andere ogen naar het kloosterleven gaan kijken. Tegen de achtergrond van een plat hedendaags materialisme, de zoektocht van velen naar een zinvol bestaan, een op geld en consumptie gerichte economie, een doorgeschoten individualisme en het groeiend belang van ecologisch verantwoord leven wordt het klooster door velen als het ware herontdekt. Het blijkt een boeiend eeuwenoud project te zijn waarin veel levenswijsheid op doorleefde wijze bijeen is gebracht. Een plek waar een interessante dynamiek aan het werk is en waar het denken en leven ook niet heeft stilgestaan.

Als gevolg hiervan weten steeds meer mensen de weg naar de kloosters te vinden, blijken er weer mensen in te willen treden in sommige kloosters en zijn er allerlei initiatieven om de kloostertraditie op andere wijze of op andere plaatsen voort te zetten. En dit verschijnsel beperkt zich niet alleen tot Nederland.

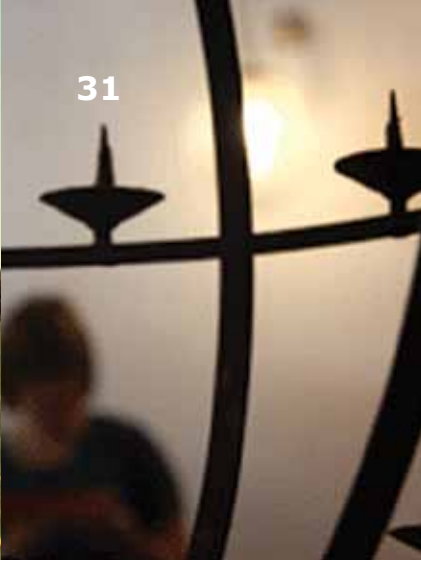
"How have we arrived, in the relatively prosperous developed world, at least, at a cultural moment which values autonomy, personal freedom, fulfilment and human rights, and above all, individualism, more highly than they have ever been valued before in human history, but at the same time these autonomous, free, self-fulfilling individuals are terrified of being alone with themselves? "
(Sara Maitland, *How to live alone – The School of Life* 2014)

Secularisering

Tijdens de Renaissance kwam het individu met z'n mogelijkheden en vaardigheden centraler te staan. Vanaf de Verlichting ging men vervolgens steeds meer zaken vanuit de ratio benaderen. Dit leidde tot grote doorbraken op het terrein van de wetenschappen en had ook gevolgen voor de wijze waarop tegen religie werd aangekeken. Je zou op dat punt kunnen zeggen dat in toenemende mate werd afgerekend met een 'bovenwereld' en ervan werd uitgegaan dat 'alles wat van boven komt uiteindelijk van beneden komt'. Het zijn mensen die zeggen dat God zegt Daarmee trad een proces op dat secularisering werd genoemd en waar we nog steeds middenin zitten. Tot voor enkele decennia dachten wetenschappers dat het slechts een kwestie van tijd zou zijn voordat alle 'religie' zou zijn verdwenen, het was immers ontmaskerd als een illusie. Sindsdien zijn er echter steeds meer ontwikkelingen die erop wijzen dat die gedachte ook naïef was. Zij wijzen erop dat die aanname wat te kort door de bocht was en geen recht deed aan het vermogen van religies om aspecten van het bestaan ter sprake te brengen die niet zijn te vangen in rationalistische kaders.

Mensen als Tomas Halik, Marilynne Robinson, Marcel Gauchet, Charles Taylor en vele anderen in hun spoor noemen het wat 'pedant' van een klein onderdeelje van het Mysterie (ons) om ervan uit te gaan dat de menselijke hersenen alle facetten van dat mysterie kunnen 'vatten'. Ze willen niet terug naar de tijd van vóór de Verlichting maar geven aan dat op haar beurt de Rede nu tegen haar eigen grenzen begint aan te lopen en toe is aan een grondige revisie.

Voor velen geldt dat we 'nooit klaar mogen zijn met het mysterie' en dat dit een wijze houding is voor wie scherp naar de sterrenhemel en het alledaagse leven kijkt.

31

Levende boom

Kloosterwinkel Abdij van Berne, Heeswijk

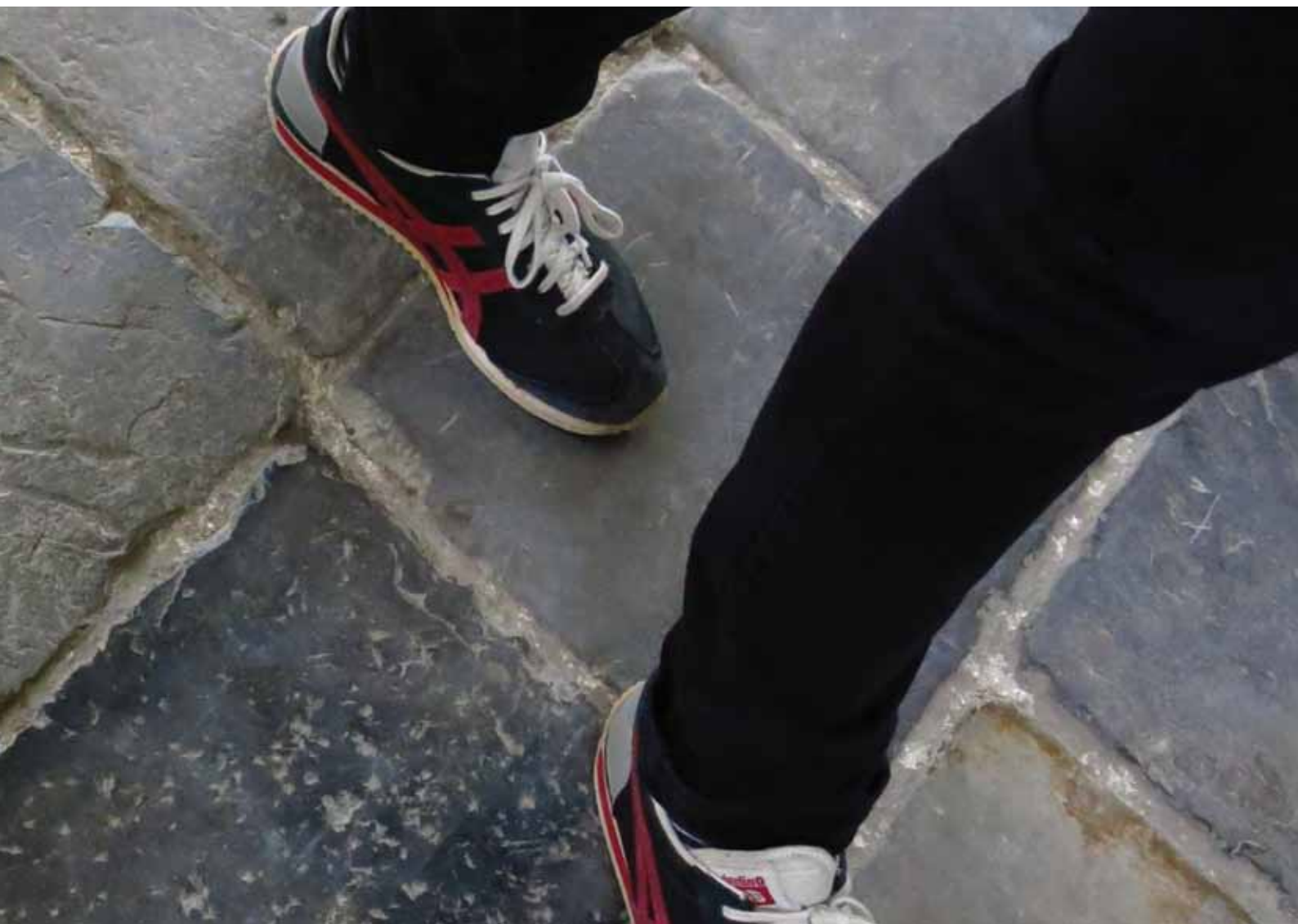
Klooster Clarissen Megen

Klooster Sion, Diepenveen

Taizé

Oudezijds 100 Amsterdam

Casella, Hilversum

B. De boom groeit door

Hieronder laten we zien hoe die boom verder groeit (par 6). Naast takken die afbreken zijn er takken die doorgroeien, takken die nieuwe wegen vinden en nieuwe loten. We beperken ons hier grotendeels wel tot Nederland.

Het gaat hier om bestaande kloosters die eigen wegen zoeken om hun traditie in onze tijd voor te zetten. De Adelbertabdij is daar een voorbeeld van, maar ook talloze andere abdijen en kloosters zoals de Abdij van Koningshoeven, de Abdij van Berne, het klooster st. Josephberg in Megen, het St. Liobaklooster en het Dominikanerklooster in Huissen. In dit rijtje hoort ook de Abdij Koningsoord (Oosterbeek) waarvan de zusters Cisterciënzerinnen in 1996 besloten om hun klooster in Berkel Enschoot te verlaten en een nieuw klooster te bouwen in Oosterbeek.

Het zijn plaatsen waar het dagelijkse getijdegebed wordt gehouden, een vaak modern gastenverblijf mensen ontvangt, een boekhandel, een kaarsenmakerij, drukkerij of brouwerij functioneert, waar kaas wordt gemaakt, een kruidentuin wordt onderhouden en meer....

Daarnaast zijn er de kloosters die zijn overgedragen aan nieuwe bewoners. Deze nieuwe bewoners geven vaak een eigen nieuwe vertaling aan het ideaal van het kloosterleven. Zoals in het klooster Sion in Diepenveen, waar de monniken zijn weg-

getrokken om op Schiermonnikoog (betekenis = schiere monniken) opnieuw te beginnen en sinds kort het project Nieuw Sion van start is gegaan. De Sint Paulus Abdij in Oosterhout is in 2006 door de Benedictijnen aldaar overgedragen aan de beweging Chemin Neuf.

En verder zijn er de kloosters die een nieuwe bestemming hebben gekregen in het verlengde van de oude: Zin in Werk (Fraters van Tilburg), Stadsklooster Den Haag (Broeders van Maastricht), La Verna, Amsterdam (Franciscanen).

Dan zijn er de nieuwe loten aan de boom, waarvan sommigen al wat ouder en nog altijd zeer invloedrijk zijn. Denk hierbij aan internationale bewegingen als Taizé in Midden-Frankrijk en Iona in West-Schotland. Beide hebben een protestantse achtergrond en zijn internationaal belangrijke nieuwe loten die over de hele wereld tot op de dag van vandaag veel jonge én oudere mensen inspireren. Vooral Taizé in het Franse Bourgondië trekt jaarlijks duizenden jonge mensen uit heel Europa (en daarbuiten) en inspireert, met haar liederen en haar formule van 'strijd en aanbidding' velen.

In deze rij mogen ook San Egidio en Focolare niet ontbreken; katholieke bewegingen die 'midden in het leven' aspecten van het kloosterleven trachten te integreren in hun eigen werk en leven. Daarnaast zijn er de laatste decennia ook op het katholieke terrein nieuwe loten aan de boom: de Fraternité de Jeruzalem, Chemin Neuf

C. Nieuwe bestemmingen

Tot slot zijn er in Nederland de laatste jaren allerlei nieuw monastieke initiatieven, vooral uit protestantse hoek, waar op uiteenlopende wijzen wordt geprobeerd om aspecten van de katholieke kloostertraditie te vertalen naar een moderne stadssetting. In sommige gevallen gaat het hier om nieuwe vormen van gemeenschapsvorming in combinatie met diaconaal werk (Oudezijds100 in Amsterdam, Kleiklooster Beilmer) en in andere gevallen meer op een combinatie van bezinning en gemeenschapsvorming gerichte initiatieven (Nijkleaster Jorwert, Thomas a Kempis Zwolle, Stadsklooster Arnhem, Hydepark Driebergen)

Inspiratie hiervoor wordt gevonden bij verschillende bronnen als:

Shane Claiborne -een links evangelicale theoloog uit de VS ; Iona community - Iona Schotland ; Northumbria Community – Roy Searle ; Moderne Devotie – Geert Grote en natuurlijk ook de woestijnvaders, Augustinus, Benedictus van Nursia, Anselm Grün, de Gemeente van Taizé en uit de Nederlandse kloosters.

Een fris nieuw Nederlands initiatief van de Zrs Augustinessen is Casella in Hilversum. Nadat ze decennialang in steden als Amsterdam en Utrecht vooral bezig waren met de opvang van jonge vrou-

wen hebben de zusters die taak overgedragen aan de reguliere zorg en hebben ze aan de rand van Hilversum, dicht bij één van hun kloosters die ze inmiddels hebben verlaten, een nieuw bezinningscentrum voor jongeren en jong volwassenen laten bouwen. Veel jonge mensen weten inmiddels voor enkele dagen hun weg daarheen te vinden.

We leven in boeiende tijden, waarin het klooster zich met z'n 'rust, ritme en bezinning' in een groeiende belangstelling mag verheugen. Zeer waarschijnlijk bij verreweg de meeste mensen niet om romantische of nostalgische redenen, maar omdat we in onze hectische en geïndividualiseerde tijden weer zoeken naar rust, ritme en bezinning. Ook doemt er in de kloosters een vorm van kerkzijn en geloofsbeleving op die meer aansluit op de wijze waarop moderne mensen kunnen en willen geloven. Veel mensen vinden die weg van Jezus van Nazareth, de manier waarop hij het geheim van het bestaan wist te leven, onverminderd - of opnieuw - boeiend. Zij vinden zijn weg met vallen en opstaan en soms ook gewoon met alle eigen twijfels intact, het navolgen waard. ✚

11 TOT SLOT

Kloosters hebben een belangrijke, zo niet fundamentele, rol gespeeld in de Europese geschiedenis en cultuur. Hun rol is allesbehalve uitgespeeld als je kijkt naar wat er de laatste jaren gaande is rond kloosters en kloosterspiritualiteit.

Het kan mensen helpen om op vaste momenten van de dag of in de week tijd te nemen om afstand te nemen van het alledaagse gejakker en stil te staan bij wat er echt toe doet in je leven. Dat geeft niet alleen rust en tijd om dingen op hun plaats te laten vallen maar kan ook helpen om zaken te verwerken of duidelijk te krijgen wat men wil en om 'zegeningen te tellen'. Matigheid (het je niet te zeer laten bepalen door prikkels van binnen en van buiten) en een gemeenschap van gelijkgezinden kunnen daarbij stimuleren. Als je rust en ruimte in je leven introduceert, komt dat bewuste leven vanzelf. Zo'n kloosterritme kan helpen. Maar er is meer.

Wie werkelijk open staat voor het leven komt volgens onze christelijke traditie zichzelf en de vreemdheid van het bestaan tegen. Die kan er niet om heen dat de wereld waarin we leven een gebroken wereld is waarin pijn, verdriet en geluk soms dwars door elkaar lopen en waar wij als kleine stofjes in dat immense heelal niet echt chocola van kunnen maken. En tegelijk is dat juist wat van ons gevraagd wordt: en eigen weg vinden in dit vreemde leven.

Kloosterlingen hebben het tot hun kerndoel gemaakt om met die vreemdheid van het leven (die we vaak God noemen want ja, woorden schieten hier tekort) te leven en er zelfs ván te leven. Dat is de bron van hun kloosterbestaan en precies dát is wat veel mensen momenteel zo aantrekt in die kloosterspiritualiteit. Hier wordt gepoogd authentiek en integer, het leven zoals het is – op het niveau van de grondtonen - te leven.

Volgens de kloosterling zouden twee vragen centraal moeten staan in een mensenleven: wat is goed voor de gemeenschap en wat heb ik werkelijk nodig om gelukkig te worden. Alleen al die twee vragen laten zien dat je dus ook een ander vertrekpunt kunt kiezen dan de in onze cultuur centraal staande vraag: hoe word ik gelukkig? Denken vanuit de gemeenschap en vanuit wat nodig is betekent dat je anders kijkt en levert dus andere antwoorden op.

Ubi Caritas et Amor Deus ibi est.

Veel mensen betreden aanvankelijk niet zo graag de stilte en de prikkelarme omgeving van het klooster. Ze weten meestal maar al te goed dat in de stilte het rumoer uit je innerlijk zich des te meer opdringt en aandacht vraagt. En tegelijk is het daar dat mensen, na het tot rust komen van al dat rumoer vanbinnen, de grondtonen van hun bestaan weer gaan horen. Meestal gaan ze dan weer scherper zien wat werkelijk van waarde is in hun eigen leven en daarnaar proberen te handelen. Op deze wijze is voor menigeen het klooster – ook in haar moderne varianten – niet zelden nog steeds een plek waar ze (weer) met andere ogen leren zien.

Benedictus weet wel hoe je tot een goede keuze komt. Zeven keer per dag je leven bij God brengen en vanuit het gebed keuzes maken. Bewust leven vanuit stilte en gebed.

Voor wie in de stad woont en moet werken is dat wellicht wat veel van het goede. Ook die stedeling echter, snapt inmiddels steeds beter dat hier wel een wezenlijke handreiking ligt voor wie dicht bij die grondtonen van zijn of haar leven wil blijven. Vooral in deze drukke geïndividualiseerde samenleving met een niet aflatend bombardement van prikkels en beloftes van 'een morgen die zelden komt'.

De Abdij van Egmond is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de plaats en streek. Zoals zo veel andere kloosters en Abdijen in West-Europa, is het een kenmerkende plek in het landschap, in de geschiedenis van de regio en soms zelfs van het land. Het waren de afgelopen 1500 jaar plaatsen bij uitstek waar in West-Europa het Christelijke verhaal over de werkelijkheid werd geleefd, gecultiveerd en doorgegeven. Kloosters maken deel uit van de collectieve geschiedenis van West-Europa en hebben het beeld van West-Europa lange tijd medebepaald. In die zin zijn zij 'Erinnerungsorte' van een voorbij Europa.

Kloosters zijn plaatsen die leven van de herinnering aan een Man wiens verhaal draaide om een Koninkrijk dat altijd nabij was en komen zou. Met die belofte ligt de toekomst open voor hen die deze man uit Nazareth hierin wil volgen en zijn kloosters als zodanig 'Erinnerungsorte mit Zukunft'. ✚

NOTEN

-
- 1 Daarbij het citaat in Mattheus 19,21 'Als je volmaakt wil zijn, verkoop dan alles wat je hebt, geef de opbrengst aan de armen en ga met mij mee. Deze oproep blijft in alle tijden mensen aantrekken; op zoek naar de essentie voorbij hetgeen je daarvan af houdt.
 - 2 Deze brochure geeft een schets van de ontwikkeling van de kloosters in west Europa. Vanzelfsprekend ontstonden er ook kloosters in het oosten van Europa.
 - 3 Het evangelie: dit zijn de vier boeken in de bijbel, in het zgn. Nieuwe Testament, die over Jezus gaan. De boeken zijn toegeschreven aan Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes. Evangelie betekent 'blijde boodschap'.
 - 4 Wij zouden in deze brochure zeggen 'met de grondtonen van het bestaan leven'.
 - 5 Zie bijvoorbeeld 'Zin in werk' waar werknemers van bedrijven vanuit de Benedictijnse traditie weer tot rust en inspiratie kunnen komen. Volgens de organisatie, om 'het beste (weer) uit zichzelf te halen'. Zie: <http://www.zininwerk.nl>
 - 6 Na de zesde eeuw zijn nieuwe kloosterordes ontstaan, ieder met een eigen dynamiek en leefregel maar allen wel geënt op die eerste regel van Benedictus. Zie: www.vensterkatholiekgeloven.nl/subartikelen/de-ontwikkeling-van-het-kloosterleven-door-de-eeuwen-heen/
 - 7 Bedelorden: Vorm van religieus leven, ontstaan in de dertiende eeuw. Tot dan toe kende men vooral monniken die heel hun leven binnen de kloostermuren leefden. De nieuwe vorm koos voor contemplatie en actie. De broeders leefden niet van de opbrengst van hun bezittingen, maar van wat zij ontvingen aan aalmoezen en giften, of als vergoeding voor bewezen diensten. Zij hadden geen bezit. Mocht er niets zijn om van te leven, dan gingen zij uit bedelen. Zo wilden zij leven in vrijheid, los van enig bezit, in navolging van Jezus en zijn volgelingen. Hoort als info bij Dominicanen en Franciscanen op pagina 10 – MG
 - 8 Zie: Getijden, Par 9
-

BRONNEN

Krüger, K. Kloosters en kloosterorden 2000 jaar christelijke kunst en cultuur (H.F.Ullmann, Potsdam, 2008, NI vertaling)

Lauster, J. Die Verzauberung der Welt, Eine Kulturgeschichte des Christentums (C.H. Beck München 2014)

Gleba, G. Klosterleben im Mittelalter (Primus Verlag, Darmstadt 2004)

Holt, Ph. Schiere monniken en grijze vrouwen (Damon, Budel 2015)

Wits, J-W. Eerste hulp bij Kloosterbezoek (Kok, Utrecht 2014)

Leo Fijen, Hoe word ik gelukkig? (Ten Have, Baarn 2003)

Sara Maitland, How to be Alone (Macmillan, London 2014)

Leo Fijen, Magazine Klooster! (Adveniat, Baarn 2017)

INFORMATIE

Er zijn verschillende kloosters in Nederland. Benedictijnse kloosters, Kloosters van Trappisten, Dominicanen, Norbertijnen, Clarissen. Je vindt ze onder meer in Egmond, Doetinchem, Oosterhout, Heeswijk, Vaals, Megen, Zundert, Berkel-Enschot, Echt, Oosterbeek, Zwolle.

Voor een overzicht van de kloostergemeenschappen: <http://www.knr.nl/organisatie/leden.asp>

Info over Kloosters met gastenverblijven: <http://www.knr.nl/organisatie/gastenverblijven.asp>

Meer info over een klooster: http://willemwever.kro-ncrv.nl/vraag_antwoord/de-maatschappij/hoe-ziet-een-klooster-er-van-binnen-uit-en-wat-doen-ze-daar

Boeken

Wie zich wil inlezen of voorbereiden op een kloosterbezoek kan goed terecht bij het praktische boekje: *Eerste hulp bij kloosterbezoek* van Jan – Willem Wits (Kok, Utrecht 2014)

Een mooi boek dat verder ingaat op de kloosterspiritualiteit: *Kon ik de stilte maar wat harder zetten', op zoek naar de monnik in jezelf* van Leo Fijen (Ten Have – Utrecht 2014)

Linken

Taizé	http://www.taize.fr/nl
Iona	https://iona.org.uk/
Nieuw Sion	http://nieuwsion.nl/
Chemin Neuf	http://www.chemin-neuf.nl/
klei klooster	http://kleiklooster.nl/
Oudezijds 100	http://www.oudezijds100.nl/
Zin in werk	http://www.zininwerk.nl/
Stadsklooster DH	http://www.broedersvanmaastricht.nl/inzetvooranderen/stadsklooster.htm
Nijkleaster	https://nijkleaster.frl/
stadsklooster Arnhem	http://www.stadskloosterarnhem.nl/
Hydepark	http://www.bidindebinnenkamer.nl/
La Verna	http://www.focolare.org/nederland/marienkroon/marienkroon/
Focolare	http://www.focolare.org/nederland/marienkroon/marienkroon/

TIP De glossy '**Klooster!**' opent deuren die vaak gesloten blijven. Naar dat Andere leven waar we allemaal soms van dromen. norbertijnen en augustinessen. Je maakt kennis met de passie van jonge mensen in nieuwe projecten en met het idealisme van visioen, hun ouder worden, hun gastvrijheid. Ruik de kaarsenmakerij, de kapel, de keuken, de kruidentuin. Kijk in de ogen van Herman Finkers, Annemiek Schrijver, Bas Haring, Erik Borgman en Antoine Bodar. **Magazine Klooster!** | 144 blz. | ISBN 97

www.dezinnen.nl

COLOFON

Uitgave

© Stichting DEZINNEN Den Haag
Juliana van Stolberglaan 154, 2595 CL Den Haag

Eindredactie

Elizabeth Boddens Hosang en Theo Wierema

Projectgroep

Elizabeth Boddens Hosang, Marian Geurtsen,
Marjo Krijn, Marlies Roelofs, Theo Wierema.

Adviezen

Abt Gerard Mathijssen, Pierre Humblet (KNR),
Pieter Gerrits (Verus), Walther Burgering
(Studentenpastoraat), Willem den Braber (PKN)

Grafische vormgeving

Bliksemzwart, Marijke Kamsma

Dank

Deze productie is tot stand gekomen met ondersteuning vanuit KNR, Verus, PKN, Studentenpastoraat e.a. Met speciale dank aan de Adelbertabdij te Egmond-binnen en haar Abt Gerard Mathijssen.

De citaten van kloosterlingen in paragraaf 5 en 6 zijn met toestemming van de auteur overgenomen uit het boek 'Hoe word ik gelukkig?' van Leo Fijen.

Bestellen

Deze publicatie vormt samen met de bijbehorende Short Story, een infokatern 'Gregoriaans zingen' en een korte handleiding de leermodule 'Kloosterleven; gemeenschappelijk leven met de grondtonen van het bestaan' en is tegen kostprijs (€ 5,95) en verzendkosten in hardcopy verkrijgbaar bij DEZINNEN en is als PDF gratis te downloaden via de website van DEZINNEN en de KNR

Kloosterleven

Deze leermodule is tot stand gekomen in het kader van het deelproject 'Kloosters in West-Europa' van DEZINNEN dat deel uitmaakt van het EU ERASMUS project 'Sakralraume als Europäische Erinnerungsorte'; een project van 10 participanten uit 8 EU-landen (2015 – 2017).

Informatie

www.dezinnen.nl en info@dezinnen.nl

EU-Projekt "Sakralräume als Europäische Erinnerungsorte"
EU-project "Sacraal ruimten als Europese herinneringsplekken"
Projekt UE "Przestrzenie sakralne jako Europejskie miejsca pamięci"
ES projektas "Sakralinės erdvės kaip europietišumo atminties būtovės"

EU project "Sacral spaces as European locations of remembrance"
Projekt EU "Sakrální prostory jako místa evropské paměti"
Project UE "Spații sacrale ca locuri memoriale Europene"
Progetto UE "Spazi sacri come luoghi europei di memoria"

Erasmus+

KERK in DEN HAAG

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
www.tul.cz

